

Boór János

TRADUTTORE – TRADITORE, FORDÍTÓ – FERDÍTŐ...

Igehirdetés a Csillaghegyi Evangélikus Gyülekezetben, 2008 február 23-án, március 30-án a 10 órai istentiszteleten

Kedves Evangélikus Testvéreim!

0. ÖKUMENIKUS ÉLETUTAM

Nagy megtiszteltetés és nehéz feladat számomra, egy héttel húsvét után, hogy itt a csillaghegyi evangélikus gyülekezetben „méltatlan szolgaként” elláthatom az igehirdető szolgálatát. Köszönöm a meghívást és a megbízatást.

Mielőtt belekezdenék a Biblia és a Reneszánsz évében választott tulajdonképpeni témába, amelynek címe olasz közmondás: *traduttore – traditore*, latinul *traductor–traditor*, magyarul „fordító – ferdítő”, röviden vissza pillantok arra a hosszú útra, amely ide a csillaghegyi evangélikus gyülekezet szívéhez elvezetett.

A római katolikus egyházban a vértanúhalált halt *Kálló Ferenc* tábori főesperes 1932-ben keresztelt meg. Az anyaszentegyház megosztottságát életemben először fájdalmasan a kőszegi katonaiskolában („Az iskolában a határon”) éltem meg, amikor egy esti kivonuláson *Csont Béla* nagybányai református növendék társam kövel megdobott, mert én állítólag a protestánsokat pogányoknak neveztem. Lehet, hogy így volt, erre nem emlékszem már. De abban az időben mi katolikusok egy zsinagógába, de még egy protestáns Istenházába sem léphettünk be. Szinte fordulat az életemben, amikor már a világháború után ciszterci diákként egy pesti protestáns leánygimnázium tanulóinak kellett Székesfehérvárra idegenvezetőként bemutatnom, és egy leányzó nagyon megtetszett. Nagy lépés az ökuménia útján életemben, hogy az iskolák államosítása és az egyesületek feloszlása után a Bokor Bázisközösség előldmozgalmában már rendszeresen tartottunk titokban protestáns diákokkal együtt bibliamagyarzatokat, amelyeken tk. a már megboldogult *Németh Géza*, a budapesti református Erdélyi Gyülekezet későbbi alapítója is részt vett. Jezsuita kispapként, ún. skolasztikusként egyháztörténetet tanulva már felismertem a római egyház felelősségét az egyházszakadásban. 1956-ban nyugatra menekülve először még jezsuita növendékként, később világiként tevékenyen részt vettem a Pax Romana, a nemzetközi katolikus egyetemista és értelmiségi mozgalomban, amely el volt kötelezve az ökumenizmusnak (Spanyolországban pl. ökumenikus összetételű a tagsága) és a II. Vatikáni Zsinat által meghirdetett *aggiornamento*-nak. Ebben a szellemben alapítottuk 1965-ben a máig megjelenő *Mérleg* c. tallózó folyóiratot, amely évtizedeken át, napról-napra szembesített a fordítás problémáival. A *Pax Romana* keretében kezdeményeztük a mi rendes évi kongresszusaink mellett (amelyeken rendszeresen előadtak protestáns gondolkodók, *Vajtától Hafenscherig*) az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetemmel és az Evangéliumi Ifjúsági Konferenciákkal először Nyugat-Európában a Magyar Ökumenikus Találkozókat, az ötödiket és eddig sajnos az utolsót már itthon Gyulán 1995-ben rendeztük meg. E találkozókön évről-évre egymáshoz közelebb kerülve meghonosodott az Úr asztala körül is az eukarisztikus közösség, amint ez Münchenben is évtizedekig gyakorlat volt a Szent Quirinius Plébániánk és az Adventi Templom evangélikus gyülekezete között, amíg római nyomásra az egyháztanács tiltakozása ellenére meg nem szűnt. Hosszú út és fejlődés vezetett engem idáig.

1. MIRŐL NEM BESZÉLEK?

1.1. Először is a tárgyi, a személyek közötti és az alanyi tapasztalataink és intuícióink megfogalmazásának nehézségeiről nem szólok, amivel most én is küszködöm, és ami minden ismeretelmélet legsúlyosabb problémáját jelenti, hogy ti. miképpen ragadhatjuk meg végérvényesen vagy csak közelítően, torzítás és meghamisítás nélkül, általános fogalmainkkal, modellszerű, elvont kifejezés- és beszédmódunkkal a mindig kimeríthetetlen valóságot. Talán e problematika is felvetődik az Örökkévaló képi ábrázolásának bibliai tilalmában, bár a teológiai viták a zsidóknál bizonyára nem voltak megtiltva. Talán ugyanebből az okból panaszkodott *Luther Márton* alkotó életének utolsó napjain, hogy nem tudja már teljesen átdolgozni német bibliafordítását. Kicsit hasonlóan *Aquinoi Tamás* halál előtti kijelentéséhez, miszerint pelyvának tekinti nagy Teológiai Summáját.

1.2. Másodszor nem tárgyalom a plágiumot, amikor a fordító egyenesen rablónak válik, mások szellemi alkotásait eltulajdonítva. Az általam lektorált anyagokat gyakran a hazai szellemi életben megbecsült szerzők orozták el, akik olyan jeles folyóiratokban publikálhattak, mint a *Hitel*, a *Magyar Tudomány*, a *Theológiai Szemle* és a *Vigilia*, oly nagy írók rossz példáját követve, mint *Goethe*, *Dumas*, *Brecht* és *Eco* (vö. *Mérleg*, 92/2., 218–9. l.). Az Újszövetségi Szentírásban persze gyakran nem a tanításokat, hanem a tekintélyes tanítók neveit volt szokás eltulajdonítani. Sem János evangéliuma, sem Pál Apostol mind a 14 levele nem származik a Bibliában feltüntetett szerzőtől.

2. AMIRŐL SZÓ LESZ: FORDÍTÁSI HIBÁK AZ ÚJSZÖVETSÉGBEN

2.1. Egyszerű bibliaolvasó emberként, és nem szentírástudósként – mert ez nem vagyok – szeretnék most a Biblia és Reneszánsz Évében erről elmélkedni. Mindnyájan gyakran megakadunk olyan igéken, amelyeket egyszerűen nem értünk. Ezekkel kapcsolatban azt a hipotézist állítottam fel, hogy ezek az értelmezhetetlen helyek általában fordítói ferdítések, ahol a *traduttore – traditore, a traductor – traditor* vezet minket félre. Legelőször a nyugati nyelvekből készült teológiai tanulmányok magyar fordítását lektorálva jöttem rá arra, hogy az ezekben idézett bibliai helyek a magyar bibliafordítások szerint gyakran nem illenek be a szövegbe, még a legtöbb szerencsém a Magyar Bibliatanács megbízásából a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya által 1975-ben kiadott Bibliával volt. Amin persze csak addig ütköztem meg, amíg nem tudatosodott bennem, hogy bibliáink fordítások fordításainak fordításai, pontosabban héber és arám szövegek görög fordításai latin fordításának (a Tridenti Zsinat által a katolikus egyházban kanonizált Vulgata) népnyelvi fordításai... Ferdítések ferdítéseinek ferdítései?

Tudtommal ezt a súlyos problémát elsőnek *Julius Wellhausen*, göttingeni nyelvész és arabszakértő ismerte fel, amikor tanulmányozni kezdte a Színai kolostorban 1892-ben megtalált és már 1894-ben közzétett szír evangéliumokat, amelyeket a görögből fordítottak. Ezek a fordítások a várakozás ellenére eredetibbeknek, simábbaknak, egységesebbeknek, szóval hitelesebbeknek mutatkoztak, mint a görög nyelvű evangéliumok. Feltehetően azért, mert a szír nyelv közeli rokonságban áll az arámmal, amelyen *Jézus, Jesua* beszélt. Wellhausen fogalmazta meg a következő követelményt, amely nem döntötte meg a *Kurt Aland* gondozta *Novum Testamentum Graece* irányadó kritikai kiadásának tekintélyét, csupán viszonylagossá tette fontosságát: „Ha valaki Jézus beszédeit tudományosan magyarázni akarja, akkor képesnek kell lennie arra, hogy szükség esetén vissza lefordítsa arra a nyelvre,

amelyet Jézus használt.” (idézi *Günther Schwarz: Worte des Rabbi Jeschu, Eine Wiederherstellung*, Graz/Wien, 2003, 15. l.).

2.2. Az első példa: Szabad-e adót fizetni a császárnak? Mindnyájan jól ismerjük a történetet (Mt 22,17–22; Mk 12,13–17; Lk 20,20–26). „Akkor a farizeusok elmentek, és elhatározták, hogy szóval csalják törbe. Elküldték tehát hozzá tanítványaikat, a Heródes-pártiakkal együtt, akik ezt mondták: »Mester (azaz Rabbi *B.J.*), tudjuk, hogy igaz vagy, és az Isten útját igazán tanítod, és hogy nem törödsz senkivel, mert nem vagy tekintettel az emberek személyére. Mondd meg tehát nekünk, mi a véleményed: szabad-e adót fizetni a császárnak, vagy nem?« Jézus felismerve gonoszságukat, így szólt: »Mit kísértetek engem, képmutatók? Mutassátok meg nekem az adópénzt!« Azok odavitték neki egy dénárt. Jézus megkérdezte tőlük: »Kie ez a kép és a felirat?« »A császáré« – felelték. Jézus erre kijelentette: »Adjátok meg tehát a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami az Istené.« Így olvasom az előbb említett magyar fordításában. Adó a tributum capitis, azaz fejadó és –sarc, ami miatt három évszázad alatt 62 felkelés tört ki a római gyarmatosító hatalom ellen; az istenkáromló felirat: *Tiberius Caesar Divi Augusti filius Augustus*, „Tibériusz császár, az isteni Augusztusz fia, Augusztusz”. Emiatt egy istenfélő zsidó meg sem érinthette. *Pinchas Lapide* (1922–1997) németországi zsidó újszövetség-kutató szerint „a görög szövegben nem az áll, hogy »adjátok meg«, hanem – jó héberséggel – az, hogy »adjátok vissza!«” Itt az evangéliumfordításaink legsúlyosabb ferdítésével állunk szemben, az *ἀποδοτε* (*apodote*) görög szó fordítása nem „Adjátok meg”, hanem „Adjátok vissza”. Vagyis kézbe se vegyék, ne használják a császár pénzét, hanem adjátok vissza neki a tulajdonát. Mintegy erőszakmentes ellenállásra szólít fel itt Mesterünk. Szó sincs itt semmiféle vallási kötelezettségről vagy tiszteletről a császár iránt, ami a Római Levél 13. fejezetének elején is megfogalmazódik: „Minden lélek engedelmeskedjék a felettes hatalmaknak, mert nincs hatalom mástól, mint Istentől...” Kiváltképpen ez a kis „vissza” igekötő hiánya alapozta meg teológiailag a Trón és Oltár két évezredig tartó ártalmas szövetségét *Páltól, Ágostontól Lutherig* és a *Hitlerhez* mindvégig hűséges német keresztényekig, ez az alapja a *Nagy Konstantin* alapította római birodalmi egyházban végig követhető szövetségnek a politikai reakcióval, szemben az emancipációs és felszabadító mozgalmakkal, valamint forradalmakkal. Annak ellenére, hogy már ó- és középkorban a zsarnokgyilkossággal kapcsolatban kialakult az ellenállási jog etikai tanítása, de ez általában nem vált a politikai életet megmozgató irányelvvé. *Traductores, traditores!* (vö. *Pinchas Lapide: Ist die Bibel richtig übersetzt?* Bd.2, Gütersloh, 1996, 56–59. l.; „Érted vagyok”, 2007/2. sz., 2–4. l.; *Günther Schwarz/Jörn Schwarz: Das Jesus-Evangelium, Zusammengestellt und übersetzt aus griechischen und altsyrischen Vorlagen aus außerbiblischen Quellen*, München, 1993, Lapide-hez hasonlóan fordítja a 25,25-ös sornál, 139. l.)

2.3. Második példa: Az ellenséggyűlölet vallása-e a zsidó vallás?

„Hallottátok, hogy megmondatott: Szeresd felebarátodat, és gyűlöld ellenségedet. Én pedig azt mondom nektek: Szeressétek ellenségeiteket, és imádkozzatok azokért, akik üldöznek titeket, hogy legyetek mennyei Atyátoknak a fiai.” (Mt 5,43 sk.) Évezredekken keresztül kiváltképpen ez az igei hely táplálta azt az előítéletet, hogy a zsidóság a gyűlölet, a kereszténység a szeretet vallása. *Pinchas Lapide* a *Mérleg* 17. évfolyamában 1981-ben a 340–341. oldalon (eredetileg a *Lutherische Monatshefte* 1981/9. számában) írja ezzel kapcsolatban (egyébként egy hirhedten plagizáló honfitársunk ezt a cikket tette közzé saját neve alatt „Dativus ethicus” címmel a *Vigiliában*): „E jól ismert hely első mondata ószövetségi idézetet foglal magában (Lev 19,18), amit Jézus is »első parancsként« hangsúlyoz (Mt 22,39). Ezután egy valótlanság következik, amely lehetetlen, hogy Jézustól származzék. Még a katolikus »Jeruzsálemi Biblia« is kénytelen hozzátenni az állítólag megparancsolt ellenséggyűlölethez:

»E parancsolatnak a második része ... nincs meg a régi törvényben, tehát itt sem fordulhat elő«. Még világosabb *Ethelbert Stauffer*, aki nem gyanúsítható filoszemitizmussal: »Joggal tiltakozott a zsinagóga kezdettől fogva Mt 5,43 ellen. Nem létezik olyan törvény sem az Ószövetségben, sem a Talmudban, amely az ellenség gyűlöletét írná elő« (*Die Botschaft Jesu*, Bern, 1959, 126. L.)» Honnan került akkor ez a mondat az evangéliumba? Lapide másutt (*Ist die Bibel richtig übersetzt?* Bd. 1., Gütersloh, 1997, 103. l.; *Die Bergpredigt, Utopie oder Programm?* Mainz, 1892, 88. l.) *Moore Cross* nyomán arra mutat rá, hogy az Mt 5,43-ban Jézus vagy az evangélisták az esszénus szeparatizmussal és a qumráni ellenséggyűlölet parancsával (I QS 1:9–10) szállnak vitába.

2.4. Harmadik példa lehetne a Passió.

Ehhez ismertetnem kellene *Vermes Géza* barátom „Passió” c., magyarul is megjelent kis könyvét és *Pinchas Lapide: Wer war schuld an Jesu Tod?* c. könyvét, amelyeket húsvétra készülve áttanulmányoztam. Magammal hoztam az utóbbi szerző *Ulrich Luz* svájci református teológussal együtt kiadott „A zsidó Jézus” c. művét, amely a 40. oldaltól tárgyalja Jézus perét. E kiadvány érdekessége, hogy *Ittész Nóra* szerkesztésében, *Babits Antal* és *Donáth László* lektori gondozásában hagyta el a sajtót 1994-ben. Tudtommal sajnálatos módon ez Lapide egyetlen magyar nyelven megjelent műve.

(A 11. lapoldalon a második bekezdés végén olvassuk a zsidóság Jézus által megjövendölt keresztútjának felidézése (Mk, 13,13) után: „S akiknek mindebben hinniük kellett – azok zsidók voltak.” A „Wer daran glauben mußte, waren die Juden” német eredetit (11. l.) helyesen így kellett volna fordítani: „S akiknek mindebbe bele kellett pusztulniuk – azok zsidók voltak.” Mindezt szerényen azért teszem szóvá, hogy ha már a németet élő nyelvként beszélők is tévedhetnek, akkor mennyivel inkább megeshet ez a holt nyelveken írt szövegek fordítóinál.)

Lapide fejtegetéseinek lényege: Jézus Judás általi állítólagos elárulása, majd elfogatása, kihallgatása a zsidó főtanács és Pilátus előtt nem folyhatott úgy le, ahogy az evangélisták elbeszélik. Az események időrendjét is nehéz rekonstruálni, kezdve az utolsó vacsora időpontjával. A főtanácsnál történekről aligha lehettek pontos információik az evangéliumok szerzőinek; az ott lefolyt tárgyalás egyáltalán nem felelt meg a zsidó jogi előírásoknak (nem hallgattak ki mentő tanúkat, Jézus nem követett el istenkáromlást, amiért a főpaprak meg kellett volna szaggatnia ruháit, az állítólag a szemére vetett messiási igény nem számított büntettnak, Jézus megesketése „Esküvel kényszerítlek az élő Istenre, mondd meg: Te vagy-e a Messiás, az Isten Fia?” is ellentmondott a rabbinikus hagyománynak, a per nem folyhatott éjszaka stb.). Pilátus ábrázolása az evangéliumokban túl szép ahhoz, hogy igaz legyen (ha az evangéliumok még nem is avatják szentté, mint később a kopt és etiópiai egyház). Ellentmond a korabeli történetírók, főleg *Josephus Flavius* roppant kegyetlenként ábrázolt Pilátus-képének. Nyilvánvaló a késői szándék a római hatalom felmentésére és a felelősségnek a zsidókra megkísérelt áthárítására a római birodalomban megkezdett pogány misszó érdekében stb. Mindezeket az összefüggéseket zsidó bibliatudósok megfigyeléseim szerint könnyebben felismerik, mint keresztény kollégáik. Ezért is nagyon sajnálom, hogy a Biblia Évébe hazánkban ők – ha nem tévedek – nem lettek bekapcsolva.

2.5. További példák:

„Teve” (hajókötel helyett) a tú fokán (Mt 19,24); az „okos” intező (Lk 16,1–9) eufemisztikus „dicsérete” az elítélés helyett; Dicsérsjétek Istent orgonával... (Zsolt 150); két számaron lovagolva (Mt 21,2; Zak 9,9; Mk 11,2; Lk 19,30), a feltámadt Jézus Mk és Mt szerint Galileában, Lk és ApCsel szerint Jeruzsálemben jelent meg tanítványainak, mely ellentmondást Lapide azzal oldja meg, hogy a görög fordítók feltehetőleg nem ismerték a

hasonló nevű jeruzsálemi negyed (Galilah Jerusalem) Betánia környékén. Itt Jn 11,1; Mk 11,11; Jn 11,43 sk és Mt 26,6–13 tanúsága szerint az apostolok még otthonosak lehettek.

3. TANULSÁG: „MIÉRT NEM ÍTÉLITEK MEG MAGATOKTÓL, HOGY MI A HELYES?”

3.1. Hibaforrások

lehetnek a hiányos nyelvi ismeretek (arám, héber, görög, latin), a nyelvek egészen eltérő szerkezete, fogalomrendszere (kényes, a hagyományos krisztológiát megkérdőjelező példa „Isten fia” gyökeresen eltérő jelentése a zsidóknál és a görögöknél, ill. rómaiaknál), szelleme, másolási hibák a betűképek (pl. Jézust megkeresztelkedésekor „a magasságból közvetlenül” vagy „galamb képében” árasztotta-e el a mennyei Atya ereje, vö. *Günther Schwarz/Jörn Schwarz: I.m.*, 10., 353. l.) és szavak vonalán, földrajzi tévedések (vö. Arábia Araba, szír Damaszkusz sivatagi Damaszkusz helyett), hozzáadások, kihagyások és elhamarkodott javítások, utólagos magyarázatok vagy maga a tanfejlődés, önkényes átértelmezések, hitterjesztési érdekek, dogmatikai törekvések és így tovább.

Ez utóbbit szemlélteti *Joseph Ratzinger, XVI. Benedek: A Názáreti Jézus, Első rész, A Jordánban való megkeresztelkedéstől a színeváltozásig* c. (Budapest, 2007) világszerte nagy visszhangot kiváltó műve. Témánk szempontjából tanulságos *Paul Wess* innsbrucki pasztorálteológia-docens kritikája („Wahrer Mensch vom wahren Gott, Eine Antwort auf das Buch »Jesus von Nazareth« Papst Benedikts XVI.” in: „*Jesus von Nazareth*” *kontrovers, Rückfragen an Josef Ratzinger*, Berlin, 2007, 65–81. l.). Wess nem kevesebbet állít, mint azt, hogy „János-evangélium és a Filippiekhez írt levél nem tanúsítja Jézus Krisztus istenségét”. Először amellet érvel, hogy a János-evangélium prológusát hibásan fordították le a görögből a latinra és ennek nyomán a nemzeti nyelvekre. Itt csak az első versből ragadjuk ki az „Isten volt az ige” mondatot. Ez Wess szerint helyesen az „isteni volt az ige” mondattal fordítandó, mivel a görögben, ha egy névszói állítmányi rész (itt Isten, *theós*) a határozott névelő (az, *ho*) nélkül áll, akkor a görög nyelvtan szerint melléknevet jelent. Wess ellen vethetjük persze, hogy miképpen követhetett el a Nikaiai I. Egyetemes Zsinaton (325) hangadó *Nagy Szent Atanáz* (295–373) görög egyházatyától kezdve, *Szent Jeromoson* (347–419/420) át egészen a Neovulgata mai kritikai kiadásáig számtalan bibliatudós ilyen szövegértelmezési vagy fordítási hibát? Talán a legendaképződés, vagy az ariánus eretnekekkel folytatott vita heve, vagy a *Nagy Konstantin* császár (akit meg számos gyilkossága ellenére az ortodox egyház tisztel szentként) egyeduralmi törekvései volt a rossz tanácsadó? *Traduttore traditore?*

Wess ezek után a Filippiekhez írt levél csodálatos himnuszának (Fil 2,6–11) ratzingeri magyarázatát veszi kritikusan szemügyre. Szerinte az „Isten formája” Jézusnak csak a minden emberre jellemző Isten-képmásiságát jelenti, az Istennel való egyenlőség pedig nem fogható fel a vele való azonosságnak. Jézus, a második Ádám egyszerűen nem akart mint az engedetlen első Ádám olyan lenni, mint Isten. Amint Ézsaiás próféta szerint (45,23) Isten előtt hajol meg minden térd, a himnuszban is Jézus nevében, azaz általa is egyedül az Atyaistent illeti a dicsőítés. – Nagy érdeklődéssel várom XVI. Benedek és a szakkritika válaszát Wess e kihívó állításaira.

3.2. „Amint látjátok...”

Lukács evangéliumából (*Sárdy Péter* barátomnak *Jézus kincse emberek kezében* c. könyve nyomán [Budapest, 2001, 16. l.], amelynek sokat köszönhetek) idézem Jézusnak az önálló gondolkodásra és „tudományos-kauzális magyarázatra” biztató józan szavait (12, 54–57): „Amikor látjátok, hogy felhő támad nyugatról, mindjárt azt mondjátok, hogy eső jön; és úgy lesz. Amikor pedig azt halljátok, hogy déli szél fúj, azt mondjátok, hogy hőség jön; és úgy

lesz... a föld és ég jeleiből tudtok következtetni... Miért nem ítéletek meg magatoktól, hogy mi a helyes?” E kérdés és kérés hozzájárulhat ahhoz, hogy a mai textus szerint (1Jn 5,4–10a) evangéliumi hitünk meggyőzhesse a világot.

Köszönöm, megtisztelő figyelmeteket!